

УДК 7.031

Микола ТУПЧІЄНКО
к.і.н., доцент кафедри історії,
археології, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнський національний технічний університет

СИМВОЛІЧНЕ ЗІСТАВЛЕННЯ ЗАЛІЗА З БДЖОЛОЮ В СХІДНОСДОВ'ЯНСЬКІЙ І МАЛОАЗІЙСЬКІЙ МІФОЛОГІЧНИХ ТРАДИЦІЯХ

Верхня частина всесвіту співвідноситься з крилатими істотами, здатними літати, при цьому ці істоти можуть бути як міфологічними, так і реальними. За однією з апокрифічних християнських легенд бджола полегшила хресні муки Спасителя, імітувавши собою п'ятий цвях, що мав бути забитий в груди Христа циганом. В словах цигана з українського апокрифа відбувається пряме ототожнення бджоли з цвяхом: «Оно той п'ятий цвях, що я забив. ...». В основі такого співставлення могла лежати зовнішня схожість невеликої комахи - бджоли – з голівкою цвяха, зокрема, її сірувато-жовтавий колір нагадує частково вкрите іржею залізо. Крім того, больове відчуття від укусу бджоли близьке до поранення (уколу) цвяхом. Але не можна обійти і той факт, що серед зіркових сузір'їв в українській метеорології населення Ушицького та Литинського повітів має місце й сузір'є під назвою Пасіка, що дозволяє вбачати ще один механізм символічного співвіднесення цвяха із бджолою – через символіку зірок. Тим більше, що в українських колядках, які співали власнику пасіки, бджоли прямо порівнюються із зірками:

Пан господарю, пойди походи.
Пойди походи поміж пчолками.
Як ясен місяць поміж зорками.

З одного боку, мається на увазі сприйняття металевої природи зірок, а, з іншого, ототожнення їх із бджолами. Завдяки символічному зближенню зірок одночасно і з залізом і з бджолами, виник відповідний зв'язок і між металом (в даному випадку залізом) і бджолами. Вибір цвяха – конкретного ковальського виробу – у символічному зближенні бджоли із залізом був обумовлений раціональними причинами, про які йшлося вище, тим більше, що зірки нагадують не тільки бджіл, а й голівки цвяхів, якими традиційно обковували, прикрашаючи дерев'яні вироби (скрині, ложка зброї). Тобто і в даному випадку простежується певна символічна наступність між метеоритним і зварним залізом, через символіку бджоли.

Символічне співставлення заліза із бджолами відбувається і ще через один ковальський виріб – сокиру. Серед гуцулів відомий різдвяний обряд «щоб бджола була веселою». Під час виконання цього обряду колядники на пасіці стають на коліна, утворюючи коло, а перед собою малюють хрест топірцем. Після цього кладуть топірці на сніг держакон до себе, щоб вони утворили зображення

сонячного кола. На них купою скидають шапки, що символізують бджіл. Господиня в кожну шапку насипає по жмені пшениці. Далі колядники, вставши з колін, беруться за руки танцюють і співають, рухаючись «за сонцем». Після цього знову стають на коліна й топірцями малюють хрестик на снігу. Далі колядники по черзі підходять до господині й висипають пшеницю їй у запаску, висловлюючи господарям всілякі побажання. Цією пшеницею на весні обсипають вулики – «щоб бджоли водилися»

У цьому обряді простежується символічний зв'язок між сонцем, сокирою, й бджолами, оскільки сокирами зображується сонце, креслиться хрест – один із солярних і водночас християнських символів, а на сокири кладуться шапки, що символізують бджоли. Крім того, бджола має й самостійну сонячну символіку. Через символіку сонця сокира й бджоли символічно співставляються з одним із проявів небесного вогню. Але бджоли символічно пов'язані й з богом-Громовиком, одним із місць перебування якого вважається підземний світ. Через цього бога бджоли співставляються з громом та блискавкою як породженням не небесного, а підземного вогню. Так само й залізо, як ми бачили вище, символічно співвідноситься із блискавкою, та грозою в цілому. Як символ бога-Громовика бджола походить із підземного світу, символічно співставляється з ним, про що свідчать вірування про ототожнення душі померлого із бджолою; легенди про появу бджіл із мертвого тіла; їх харчування мертвичиною; використання продуктів бджільництва (віск, мед) у поховальній та поминальній обрядовості.

Цікаво, що в хатто-хеттській міфології саме бджола знаходить в підземному світі заснулого вмираючого і воскресяючого бога Телепіну-Телепінуса і пробуджує його своїм укусом. Цей хатто-хеттський бог, на думку абхазького дослідника Ардзимби, має риси близькі одночасно до бога-громівника й бога-коваля Хасаміля. Останій розпорює землю і, очевидно, входить в неї. Із міфологічного тексту неясно, чим розпорює землю Хасаміль (різаком?, блискавкою?). Але зниклий Телепіну-Телепінуса, подібно до бога грози вражає громом і блискавкою землю. Отже, робиться висновок, що бог-коваль здійснив дещо схоже на те, що зробили з чорною землею Телепіну-Телепінус і бог-громівник, а відтак вони функціонально близькі між собою. Між іншим, дослідниками з хеттським Телепінусом зближується й герой грецької міфології - син Геракла Телеф, що зцілив свою невігойну рану іржею із наконечника списа Ахілла, і тим самим символічно пов'язується також із залізом.

Наразі здатність хеттського бога-коваля розтинати землю невідомим знаряддям і, водночас, його близькість до бога-Громовника й Телепіна зближує хеттських богів також і з Вихором із російських замовлянь та обергів. А російський лінгвіст та культуролог В. М. Топоров на основі вивчення спеціальної термінології, пов'язаної з культом бджіл, висловлює припущення, що через посередництво кавказької традиції культ Телепіну також відобразився в слов'янській міфологічній традиції. Для нас важливими є близькосхідні витоки давності й стійкості у слов'янській традиції, з одного боку, зв'язку бджіл з умираючим і воскресяючим богом, а, з іншого, їх зв'язку з металом, точніше, залізом.

Таким чином, наведений вище християнський апокриф про бджолу-цвях і Христа можна вважати розвитком давнього ще язичницького сюжету близькосхідного походження, який видозмінився в новій історичній ситуації під впливом ідеологічної інновації, що також мала близькосхідні витoki.

Джерела та література

1. Ардзимба В. Г. К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов) / В. Г. Ардзимба // Древний Восток: этнокультурные связи. Москва, 1988. С. 263 – 306.
2. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре / А. К. Байбурин. СПб.: Наука, 1993. 237 с.
3. Ботвинник М. Н. Талос / М. Н. Ботвинник // Мифы народов мира : в 2 т. Т. 2. М. : Сов. Энциклопедия, 1992. С. 491.
4. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. Київ: Довіра, 1992. С. 267 – 274.
5. Бджола // 100 найвідоміших образів української міфології. Київ: Автограф ; Орфей, 2007. С. 294 – 298.
6. Дикарев М. Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітології / М. Дикарев // Збірки фільологічної секції наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1903. Т. 5. С. 73 – 261.
7. Иванов В. В. Хеттская мифология / В. В. Иванов // Мифы народов мира : в 2 т. Т. 2. М. : Сов. энциклопедия, 1992. С. 590 – 592.
8. Топоров В. Н. К объяснению некоторых славянских слов мифологического характера в связи с возможными древними ближневосточными паралелями / В. Н. Топоров // Славянское и балканское языкознание. М., 1975. С. 3 – 49.